

IVAN BASIĆ

KOMPARATIVNI MODELI DEGRADACIJE POSTRIMSKOG GRADA U NOVIJOJ LITERATURI*

UDK: 904:711.4](37)“04/05“

Primljeno: 26. 11. 2023.

Prihvaćeno: 8. 1. 2024.

Izvorni znanstveni rad

Ivan Basić

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Splitu

ibasic@ffst.hr

Autor početno konstatira nedostatke pisanih i materijalnih izvora dosad korištenih pri pokušajima rekonstrukcije svršetka grada Salone, metropole rimske provincije Dalmacije. U nastavku se nudi pregled komparativnih modela istoga tog procesa u bližim (Stari Epir, donje Podunavlje, južna Makedonija, južna Trakija i sjeverna Italija) i udaljenijim regijama (Mala Azija i Bliski istok). Ta se istraživanja kontekstualiziraju u glavnim smjernicama historiografske produkcije nastale od sredine 20. st. do prve četvrtine 21. st.

Ključne riječi: grad, kasna antika, rani srednji vijek, urbana degradacija, modeli, Salona, Dalmacija, Zapadni Ilirik, Istočni Ilirik

Svršetak rimskodobne dalmatinske metropole Salone, kako god ga definirali – kao gašenje, napuštanje, propadanje, osvojenje, razaranje, zamiranje, kolaps, utrnuće, »pad« i slično – neosporno je za posljedicu imao definitivan gubitak urbanih atributa toga grada. Njezin teritorij *intra muros* u kasnijim vremenima više nije naseljen, trajno prestavši funkcionirati kao urbani areal.¹ Razmatrajući tu izvjesnost i kao činjenicu i kao problem, velik je broj autora proteklih stotinjak

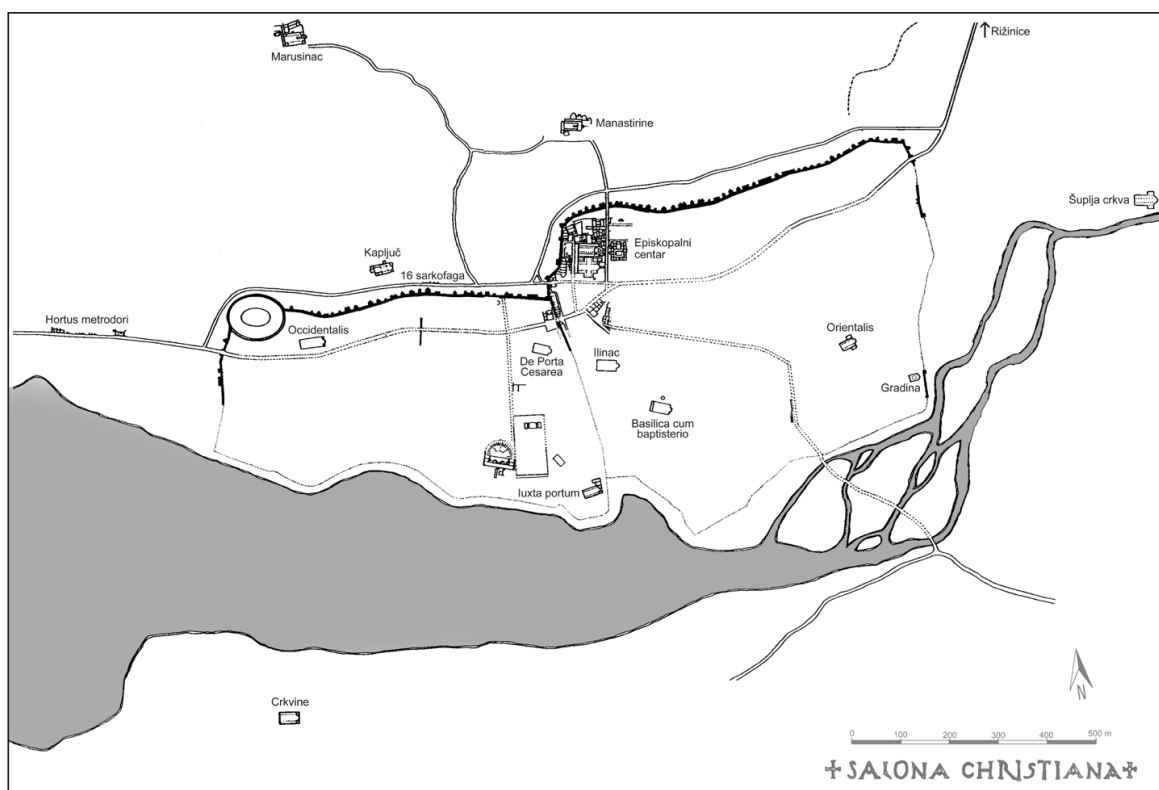
* Osnovu ovog rada čini poglavlje iz: Ivan Basić, *Poleogeneza Splita na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013., 132–162.

¹ Ranosrednjovjekovni (i kasniji) Solin tangirao je samo malen dio nekadašnjega salonitanskog urbanog areala te predstavljao u društvenome i tipološkome smislu sasvim drukčiji oblik naselja.

godina ponudio šarolik spektar tumačenja o uzrocima, povodima i konzekvencama toga zbivanja, s veoma različitih metodoloških polazišta, na čijim su ekstremima stajala shvaćanja o prestanku postojanja Salone kao jednokratnome, naprasnom *dogadjaju* s jedne strane te gledanja na nestanak toga grada kao dugotrajan *proces* s druge strane. Prvo viđenje, posebno razvijeno početkom 20. stoljeća na tragu ranijih promišljanja usidrenih još u baroknoj historiografiji (I. Lucius), predstavljali su povjesničar Natko Nodilo (1834. – 1912.), arheolog Frane Bulić (1846. – 1934.) te njihovi suvremenici i sljedbenici, a najvažniji je predstavnik druge skupine bio medievist Željko Rapanić (1932. – 2018.), čije su studije o toj problematici ušle u literaturu sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća. U interpretacijskoj lepezi između tih dvaju supstancijalno različitih stajališta razvila su se postupno i drukčija ili umjerenija objašnjenja, u posljednje vrijeme ponajviše pod utjecajem obnovljene arheološke aktivnosti na prostoru nekadašnjeg grada,² ali i potaknuta snažnijim prodorom novih i bitno različitih problematiziranja kraja antičkoga grada proisteklih iz inozemne literature, o čemu ovdašnja medievistika prethodno nije vodila dovoljno računa.³

² Posljednjih se godina potpuno revalorizira profil kasnoantičke Salone. Usp. Noël Duval, Emilio Marin, Catherine Metzger, *Salona III. Manastirine. Établissement préromain, nécropole et basilique paléochrétienne à Salone*. Rome–Split: École française de Rome, Musée archéologique de Split, 2000.; Pascale Chevalier, Jagoda Mardešić, »La ville de Salone dans l'Antiquité tardive: déprise spatiale, mutations et renouveau de la parure monumentale.« *Hortus Artium Medievalium* 12 (2006): 55–68; Pascale Chevalier, Jagoda Mardešić, »Le groupe épiscopal de Salone aux VIe-VIIe siècles: urbanisme et vie quotidienne.« *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age* 120/2 (2008): 227–238; Pascale Chevalier, Jagoda Mardešić, Morana Čaušević-Bully, »Le reflet de la puissance de l'évêque sur le faciès urbain de Salone du IVe au VIe siècle – le cas du pseudo-oratoire A.«, u: *Acta XV Congressus internationalis archaeologiae christianae: Toleti, 8-12. 9. 2008: episcopus, civitas, territorium*, ur. Olof Brandt, Silvia Cresci, Jorge López Quiroga, Carmelo Pappalardo. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia cristiana, 2013: 1141–1152, sva tri rada s uputama na preliminarno objavljene arheološke nalaze (osobito u tzv. Oratoriju A).

³ Poput promjena društvenosti na kraju antike sa svakovrsnim odrazima na promjenu običaja i na iskazivanje elitne kulture, zatim promjene poimanja oblika društvene organizacije, pa izmijenjen interes za »epigrafsku naviku« i na koncu preoblikovanje načina uspostave i održavanja vlasti, da navedemo samo najupadljivije primjere. Usp. npr. poglavlja pisana s modernih znanstvenih polazišta u Danijel Džino, *From Justinian to Branimir. The making of the Middle Ages in Dalmatia*. London – New York: Routledge, 2021., 32–43, 60–85, 90–106. Dobri pregledi stanja istraživanja na regionalnome i nadregionalnome planu jesu: Enrico Zanini, »Coming to the End: Early Byzantine Cities after the mid-6th Century.«, u: *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August, 2016. Plenary papers*, ur. Smilja Marjanović-Dušanić. Belgrade: The Serbian National Committee of AIEB, 2016: 127–143 te Vujadin Ivanišević, »Late Antique cities and their environment in Northern

Fotografija 1: Arheološka karta kasnoantičke Salone

EksPLICITNIH suvremenih povijesnih izvora o tome događaju zapravo nema, već zaključci proizlaze iz znatno kasnijih srednjovjekovnih narativa poput *De Administrando Imperio* bizantskoga cara Konstantina VII. Porfirogeneta iz sredine 10. stoljeća ili kronike *Historia Salonitana* splitskoga arhidakona Tome iz sredine 13. stoljeća.⁴ Nestanak grada impliciran je, naravno, provjerljivom i

Illyricum.«, u: *Hinter den Mauern und dem offenen Land: Leben im Byzantinischen Reich*, ur. Falko Daim, Jörg Drauschke. [Byzanz zwischen Orient und Okzident, 3]. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2016: 89–99.

⁴ Francesco Borri, »La Dalmazia altomedievale tra discontinuità e racconto storico (VII–VIII sec.).« *Studi Veneziani* 58 (2009): 29–40 u sintetski pisanome radu pruža uravnotežen pregled svih izvora i relevantnih gledišta o propasti Salone. Njegovo je mišljenje da grad svoj nestanak duguje radije podužoj dekadenciji, nego nagloj propasti uslijed ratnih razaranja. Također, smatra da treba napustiti tradicionalna gledišta o jednokratnome useljavanju izbjeglih Salonitanaca u »praznu« Dioklecijanovu palaču. Za recentnije komentare tih tekstova, s različitih polazišta, v. Francesco Borri, »Arrivano i barbari a cavallo! Foundation Myths and 'Origines gentium' in the Adriatic Arc.«, u: *Post-Roman transitions. Christian and Barbarian identities in the early medieval West*, ur. Walter Pohl, Gerda Heydemann. Turnhout: Brepols, 2013: 215–270; Danijel Dzino, »Local knowledge and wider contexts: stories of the arrival of the Croats in *De Administrando Imperio* in the past and present.«, u: *Byzantium, its neighbours and its cultures*, ur. Danijel Dzino, Ken Parry. [Byzantina Australiensia, 20]. Brisbane:

bjelodanom činjenicom njegove fizičke nenastanjenosti i ruiniranosti, vidljive na licu mjesta već u ranome srednjem vijeku kada su monumentalni ostatci negdašnje metropole služili kao topografski biljezi zemljišnih čestica.⁵

Tri, pak, primarna izvora vezana za Salonu omogućavala su uspostavljanje relativne kronologije događaja u prvoj polovini 7. stoljeća. Donju vremensku granicu omeđivala su pisma iz produljene korespondencije pape Grgura I. Velikog (590. – 604.) s posljednjim poznatim salonitanskim nadbiskupima (jedno od njih, iz srpnja 600. godine, izričito spominje nadolazeću najezdu Slavena)⁶ te posljednji pouzdano datirani salonitanski natpisi iz 599. odnosno

Australian Association for Byzantine Studies, 2014: 89–104; Hrvoje Gračanin, Jana Škrgulja, »Refashioning of historical reality: three stories by Constantine VII Porphyrogenitus and the early medieval history of Croatia.«, u: *Samuel's state and Byzantium. History, legend, tradition, heritage*, ur. Mitko B. Panov. Skopje: Euro-Balkan University, 2015: 24–34; Željko Rapanić, »Propast Salone.« *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 43 (2016): 91–135; Danijel Džino, »The secret life of Salona in the 7th and 8th century.«, u: *Aspice hunc opus mirum: Zbornik povodom sedamdesetog rođendana Nikole Jakšića / Festschrift on the occasion of Nikola Jakšić's 70th birthday*, ur. Ivan Josipović, Miljenko Jurković. Zadar – Zagreb – Motovun: International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, University of Zadar, 2020: 157–164.

⁵ Tako npr. u ispravi *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I, prir. Jakov Stipišić, Miljen Šamšalović. Zagreb: JAZU, 1967., 39–43, br. 28 iz 950. ili 969. godine, kojom hrvatski kralj Mihajlo Krešimir II. poklanja otok Vranjic i pojedine zemlje u Solinu. Sumnjiva autentičnost darovnice nije u koliziji s topografskim podatcima koje sadrži. U dijelu teksta koji se odnosi na rano-srednjovjekovni Solin spominju se, između ostaloga: *agrum in Salona iuxta theatrum et alium in loco, qui vocatur Potmerie* – »polje u Saloni pored kazališta i drugo na mjestu koje se zove Podmerje«; *Et petia una de terra in loco, ubi dicitur Constaco, usque ad conductum de aqua de Salona, que est magna terra* – »I jedan komad zemlje na mjestu što se zove Konstako sve do salonitanskog vodovoda, što je velika zemlja«; *Et quedam alia terra in civitate Salone, que est iuxta terram de Premiçço, et usque ad arenam et usque ad via, que est in parte maris, et ibidem due petie arti, in quibus sunt muri* – »I jedna druga zemlja u gradu Saloni što je kraj Premićeve zemlje, i sve do arene, i sve do ceste koja je prema moru, i ondje dvije vrtne čestice na kojima su zidovi« (prijevodi i komentar prema Radoslav Katičić, *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998., 453–458). Ruševine nekadašnje metropole funkcioniraju, dakle, kao prostorni međaši, biljezi pri opisu darovanih zemljišnih posjeda (npr. Podmerje = »pod zidom«). Domišljanje razloga toga i takvoga stanja nekadašnjega grada ostalo je, dakako, podložno tumačenjima promatrača.

⁶ *S. Gregorii Magni registrum epistularum*, II, ur. Dag Norberg. [Corpus Christianorum, Series Latina, 140A]. Turnhout: Brepols, 1982., 842–844 (10.15). Posljednje Papino pismo salonitanske nadbiskupu, iz studenoga 602. godine, ne spominje Slavena: Isto: 1003–1004 (13.8), v. D. Džino, *From Justinian to Branimir*: 91. Inače, navedena se korespondencija većim dijelom odnosila na dugotrajni sukob Svete Stolice s lokalnim i dvorskim moćnicima glede nekanonskoga izbora salonitanskoga prvosvećenika, samozvanoga nadbiskupa Maksima. Za informativne preglede v. Josip Dukić, »Klerici u Saloni.« *Tusculum* 4 (2011): 130–132, Дпарага

603. godine (čiji epigrafički profil, važno je naglasiti, ni po čemu ne ukazuje na skori svršetak urbanoga života metropole).⁷ Gornju, s druge strane, vremensku

Кунчер, »Портрет далматинског епископа крајем 6. века.« *Историјски часопис* 60 (2011): 13–24 i D. Džino, *From Justinian to Branimir*: 31, 79–81.

- ⁷ To je epitaf svećenika Ivana, pronađen na lokalitetu Marusinac, u zapadnome portiku tzv. *basilicae discopertae*. Natpis je datiran po indikciji, čije alternativne lekcije mijenjaju kronološko određenje natpisa za samo četiri godine – u prvome je slučaju to 599., a u drugome 603. godina. Dvodijelni epitaf sastoji se od kratkoga proznog te metrički komponiranog teksta (*carmen sepulcrale* složena u daktilskim heksametrima). Ivanovi srodnici spomenuti u natpisu (od kojih je jedan prokonzul Marcelin, civilni namjesnik provincije Dalmacije dokumentiran drugim vrelima te uključen u sukob između salonitanskoga nadbiskupa i pape Grgura) obogaćuju poznavanje prozopografije Salone koncem 6. stoljeća, poglavito u elitnim slojevima društva. Činjenica da je ista obitelj iznjedrila pripadnike klera (*presbyter*) kao i samoga provincijskog namjesnika (*proconsul*) svjedoči da su bili pripadnici lokalne aristokracije, s dobrim vezama kako na mjesnome planu tako i na carskome dvoru. Taj je vrlo poznati epigrafski spomenik vjerojatno jedan od posljednjih salonitanskih natpisa uopće. Lijepom i pravilnom kapitalom s tek ponešto odstupanja od latinske ortografije, pa i pokušajem versifikacije (heksametri) te prozračnim i dostojanstvenim izričajem, Ivanov natpis u formalnome i sadržajnome smislu predstavlja visoku kakvoću salonitanske epigrafije na razmeđu 6. i 7. stoljeća. Literatura: *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles*, vol. 1, ur. Nancy Gauthier, Emilio Marin, Françoise Prévot, Rome – Split: Musée archéologique de Split, École française de Rome, 2010., 305–312, br. 96 (sa starijom lit.); John R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. III (A.D. 527-641). Cambridge: Cambridge University Press, 1992., 812–813, s.v. *Marcellinus* 3; R. Katičić, *Litterarum studia*: 121–122; Ivan Basić, »CIL III 9551 i njegovi tumači.« *Tusculum* 1 (2008): 84, 90–91; Josip Dukić, »Salonitanske molitve u kamenu.«, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14.-15. svibnja 2004.*, ur. Josip Dukić, Slavko Kovačić, Ema Višić-Ljubić. Split: Crkva u svijetu, Splitsko-makarska nadbiskupija, 2008: 243; J. Dukić, »Klerici u Saloni«: 126, 129; Emilio Marin, »Sjeverno svetište na Marusincu u Saloni. Rezultati revizijskih istraživanja tzv. bazilike diskoperte na Marusincu u Saloni, epigrafička i hagiografska baština.«, u: *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011.*, ur. Joško Belamarić, Bratislav Lučin, Marko Trogrlić, Josip Vrandečić. Split: Književni krug, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 2014: 248; Dora Ivanišević, *Epitaphic Culture and Social History in Late Antique Salona (ca. 250–600 C.E.)*. Doktorska disertacija, Medieval Studies Department, Central European University, Budapest, 2016., 15–16, 238, br. 55; Ž. Rapanić, »Propast Salone«: 127; Mirjana Matijević-Sokol, »Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene.« *Tusculum* 10/2 (2017): 79–80. Ovdje ostavljamo po strani nadgrobni natpis opatice Ivane Sirmijske sa salonitanskih Manastirina, pošto je njegova datacija labilna, za razliku od natpisa svećenika Ivana s Marusinca. O Ivaninu natpisu v. *Salona IV*, 1, 490–494, no. 219 (sa starijom literaturom); I. Basić, »CIL III, 9551«; Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb: Plejada, 2011., 225; I. Basić, *Poleogeneza*: 140–141; Ivan Basić, »Sjeverna i srednja Dalmacija u ranome srednjem vijeku.«, u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus. [Povijest Hrvata, I]. Zagreb:

granicu svršetka Salone omeđivala je vijest zabilježena u *Liber pontificalis* o opatu Martinu, kojeg je papa Ivan IV. odaslao u svoju postojbinu Dalmaciju kako bi sakupio relikvije lokalnih mučenika te otkupljivao kršćanski živalj koji su ondje zarobili pogani (*gentes*); za u Rim prenijete svetačke moći salonitanskih zaštitnika vrlo je brzo u Lateranu podignut oratorij sv. Venancija, koji je dovršio Ivanov nasljednik Teodor (642. – 649.).⁸ Ova epizoda – prilično precizno datirana Ivanovim kratkim pontifikatom (prosinac 640. – listopad 642.) – kronološki fiksira najkasniji mogući trenutak do kada su iščezli viši oblici društvenoga i crkvenoga ustroja unutar Salone, bivajući istovremeno pouzdanim znakom da je naseljavanje Slavena na istočnome Jadranu ušlo u fazu konsolidacije, prerastavši u trajan ostanak na novoosvojenim područjima.

Taj skup povijesnih izvora – prvih dvaju kao *terminus post quem*, trećega kao *terminus ante quem* – poslužio je kao posredno svjedočanstvo o vremenaskom rasponu unutar kojeg se datiralo posljednju etapu kasnoantičkoga oblika urbanoga življenja Salone, odnosno prijelomne događaje koji su joj učinili kraj. Tako uspostavljena okosnica zbivanja obogaćivala se s vremenom sve detaljnijim općim znanjima o kriznim razdobljima na Balkanu i Zapadnome Iliriku na razmeđu 6. i 7. stoljeća, oblikujući tako društveni, politički i vojni kontekst bez kojih ni nestanak Salone nije valjano razumljiv.

Rapanićeva teorijska i metodološka razrada raskinula je s ranije prevladavajućim shematiziranim obrascima o »kataklizmičkom« kraju antičkoga urbaniteta, što se odnosi i na njegovo otklanjanje povijesnih izvora drugoga reda kao iole uvjerljivih oslonaca za takve, »katastrofične« historiografske zaključke o problemu degradacije i nestanka kasnoantičkoga grada.⁹ Konvencionalnim tumače-

Matica hrvatska, 2015: 431; Ž. Rapanić, »Propast Salone«: 100, 127–128; M. Matijević-Sokol, »Od epitafa svećenika Ivana«: 80; Željko Rapanić, *Dalmatinski grad i zaleđe u ranom srednjem vijeku*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2017., 84.

⁸ *Le liber pontificalis. Texte, introduction et commentaire*, 1, ur. Louis Duchesne. Paris: Ernest Thorin, 1886., 330.1–6; *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis). The ancient biographies of the first ninety Roman Bishops to AD 715*, prev. i ur. Raymond Davis. [Translated Texts for Historians, 6]. Liverpool: Liverpool University Press, ³2010., 64–65 (74.1). Ova sekcija knjige kompilirana je u ranome 8. stoljeću. Posljednji je o Martinovoj epizodi pisao D. Džino, *From Justinian to Branimir*: 111–113; Danijel Džino, »The Mission of Abbot Martin in Dalmatia and Istria 641 or 642: A New Interpretation.«, u: *Dissidence and Persecution in Byzantium: From Constantine to Michael Psellos*, ur. Danijel Džino, Ryan W. Strickler. [Byzantina Australiensia, 26]. Leiden – Boston: Brill, 2021: 70–91.

⁹ Najvažnije Rapanićeve studije o problemu pretiskane su u: Željko Rapanić, *Studije o ranom srednjovjekovlju*, prir. Ivan Basić. Split: Književni krug, 2022., gdje se može naći i valorizacija

njima o potpunoj devastaciji Salone uslijed vojnoga zauzimanja grada praćenoj njegovim naglim napuštanjem, Rapanić je suprotstavio složenije objašnjenje koje je počivalo na uočavanju ekonomskih, političkih i urbanoloških okolnosti koje su do kraja 6. stoljeća potpuno izmijenile fizionomiju Salone.

Oskudica pisanih izvora preusmjerila je težište istraživača na one materijalne, kao i na komparativne primjere u bližem i daljem okružju.¹⁰ Međutim, kvantiteta i kvaliteta arheoloških ostataka u salonitanskoj regiji proporcionalna je primarnim tekstovima o iščeznuću Salone: oni su malobrojni i krajnje problematični, stvarajući potrebu, i varljiv privid, da svaki od njih može poslužiti pri oblikovanju hipoteza manje ili veće uvjerljivosti. Nekima je sporan čak i kontekst nalaza, o kojemu u literaturi postoje proturječni podatci,¹¹ oduzimajući im tako heurističku vrijednost. Natpisni, pak, tekstovi posljednjih poznatih salonitanskih crkvenih i svjetovnih prvaka (svećenik Ivan, prokonzul Marcelin, opatica Ivana Sirmijska i nadbiskup Maksim), kako je već rečeno, označavaju jedino približno vrijeme okončanja epigrafske produkcije u gradu, ali ne osvjetljavaju okolnosti u kojima je do toga došlo.

Arheološki zapisi predlagani u tome smislu – kao što su incineracijski ukopi (uobičajeno pripisivani slavenskim došljacima s poganskim obilježjima

njegovoga opusa: Ivan Basić, »Medievistika Željka Rapanića.«, Isto: 5–49. Sva relevantna literatura o toj problematici, s uvažavanjem Rapanićevih rješenja, sakupljena je u Nikolina Maraković, Tin Turković, »Social Change and the Idea of Urbanity Between Late Antiquity and Early Middle Ages.« *Hortus Artium Medievalium* 12 (2006): 91–99, I. Basić, *Poleogeneza* i Ivan Basić, »*Spalatensia Porphyrogenitiana* (II). Notes on the poleogenesis and urban development of early medieval Split.«, u: *Towns and cities of the Croatian Middle Ages. Image of the Town in the Narrative Sources: Reality and/or Fiction?*, ur. Irena Benyovsky Latin, Zrinka Pešorda Vardić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest-Croatian Institute of History, 2017: 61–114.

¹⁰ Stoga, D. Džino, *From Justinian to Branimir*: 32 s pravom ističe: »While the obvious lack of written sources for Dalmatia from Justinian's conquest to the end of the sixth century represents a problem, it is also a blessing in disguise since attention must then be directed towards material evidence and an examination of the period outside the limits imposed by written narratives«. Autor je sabrao i komentirao većinu objavljenih arheoloških rezultata o posljednjoj fazi života u Saloni i okolici, zalažući se za viđenje o kontinuitetu naseljavanja toga prostora tijekom 7. ili čak u ranome 8. stoljeću – D. Džino, »The secret life of Salona«: 159–160 i D. Džino, *From Justinian to Branimir*: 92–104. Za osnovnu bibliografsku orijentaciju vidi i poglavlje »Problem kontinuiteta: prijelom ili pretapanje?« u Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*. [Povijest hrvatskih zemalja u srednjem vijeku, 1]. Zagreb: Leykam, 2018., 60–71.

¹¹ Kao što je depozit bizantskoga novca iz tzv. Šuplje crkve u Solinu: Ž. Rapanić, »Propast Salone«: 100–101; D. Džino, *From Justinian to Branimir*: 109–110 (obojica autora s referencama na prethodnu literaturu).

pokapanja), zatim prežitci slavenskoga politeizma u toponomastici i folkloru, pa pojava ranosrednjovjekovne rustične keramike (također najčešće pripisivane novopridošlim Slavenima) i na koncu sloj destrukcije koji bi potvrdio nasilan svršetak grada uslijed ratnih operacija – osporeni su jedan po jedan kao uporišta tumačenjima o propasti Salone, bilo zbog labilnih datacija, bilo zbog prijeporne egzegeze,¹² bilo zbog manjkavih tehnika pri njihovome arheološkom istraživanju i niskih standarda publiciranja, bilo zbog potpunoga izostanka dotičnih nalaza na području nekadašnje metropole, bilo zbog kombinacije svega navedenog.

U svemu, dakle, eventualno nasilno zauzimanje Salone od strane barbarskih zavojevača poput Avara i Slavena u ranome 7. stoljeću, u materijalnom je zapisu i dalje neprepoznatljivo. Nema neprijepornih pokazatelja razornoga prekida kontinuiteta. Istraživači su zato prisiljeni vraćati se, kružnim postupkom, otprije poznatim narativnim vrelima nevelike pouzdanosti nudeći nove mogućnosti njihove interpretacije – ponekad plauzibilne, ponekad visoko spekulativne.

Svim tim tumačenjima o kraju Salone – i onim odavno uvriježenim, i onim manje standardnim, na koncu i onim sasvim novim, što otvaraju dosada nezamijećene aspekte – ovdje se neće dodati ništa novoga. Namjena je ovoga rada, naime, drukčija: ponuditi pregled aktualnih istraživačkih trendova i smjernica u drugim zemljama, regijama i sredinama koje bi mogle dopuniti, uputiti, pa i drukčije usmjeriti dosad prevladavajuća viđenja o propasti Salone, kontekstualizirajući je u širim komparativnim pogledima. Svime navedenim ne prejudiciramo zaključke, niti plediramo za mehaničku primjenu bilo kojega od alternativnih modela degradacije postrimskoga grada na salonitansku situaciju. Njihov pregled osmišljen je kao skup *moćućih metodoloških pristupa*, zasnivajući se na pretpostavci da slične okolnosti (zemljopisne, političke, društvene i ine) mogu

¹² Za ilustraciju može poslužiti ostava bizantskoga sitnog bakrenog novca pronađena nedaleko od istočnih gradskih zidina 1979. godine, u zemlji iznad pokrovnih ploča antičkoga kanala, s najkasnijim emisijama za Heraklijeve vladavine (631.); obično je uzimana kao prvorazredna indikacija izvanrednoga stanja u Saloni uoči njezinoga pada. No, nevelika vrijednost pohranjenoga novca suprotstavlja se tezama o tezauriranju, dočim nema stvarno nikakvih pokazatelja da je posrijedi simptom opsade grada ili krize uslijed avarske/slavenske opsade. Na koncu, kovanje najmlađega primjerka novca može se rabiti jedino kao *terminus post quem* za čitav nalaz, čije je dospijanje u zemlju nemoguće pobliže datirati bez analiza istrošenosti kovanica, a čime bi se utvrdilo trajanje njihova optjecaja. O tom nalazu i komentarima v. I. Basić, »CIL III, 9551«: 88–90; I. Basić, *Poleogeneza*: 142–144, 269–270; D. Džino, *From Justinian to Branimir*: 108–109.

imati i slične posljedice. Postupci i zaključci kakvi su u tim studijama, ukratko, istraživačima mogu biti od relativne vrijednosti kao okvirni putokaz, radije nego od apsolutne vrijednosti kao krut obrazac.

Stožerni je orijentir svih historiografskih pristupa problemu propasti i/ili transformacije kasnoantičkoga grada tijekom 20. stoljeća bilo pitanje kontinuiteta odnosno diskontinuiteta. Tako su, navodeći samo najrepresentativnije primjere, sovjetsko-američki bizantolog Aleksandar P. Kazhdan (1922. – 1997.) i rusko-jugoslavenski bizantolog Georgije Ostrogorski (1902. – 1976.) stajali na potpuno suprotnim pozicijama: prvi je naglašavao urbani diskontinuitet uslijed naprasnoga prestanka monetarne cirkulacije u 7. i 8. stoljeću, a potonji je dokazivao urbani kontinuitet na temelju opširnih popisa biskupa s crkvenih sabora u tim istim stoljećima.¹³ Uključivanjem drugih istraživača u jedan od postojećih

¹³ Georgije Ostrogorski, »Byzantine Cities in the Early Middle Ages.« *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959): 45–66; Alexander P. Kazhdan, »Византийские города в VII–XI вв.« *Советская археология* 21 (1954): 164–188; Alexander P. Kazhdan, »Polis and kastron in Theophanes and in some other historical texts.«, u: *Eupsychia. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, vol. II. Paris: Publications de la Sorbonne, 1998: 345–360. Za ono što slijedi u narednim pasusima v. Clive Foss, »Late Antique and Byzantine Ankara.« *Dumbarton Oaks Papers* 31 (1977): 27–87; Clive Foss, »Syria in Transition, A.D. 550-750: An Archaeological Approach.« *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997): 189–269; Enrico Zanini, »The Urban Ideal and Urban Planning in Byzantine New Cities of the Sixth Century AD.«, u: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, ur. Luke Lavan, William Bowden. [Late Antique Archaeology, 1]. Leiden – Boston: Brill, 2003: 196–223; Archibald W. Dunn, »Heraclius' 'Reconstruction of Cities' and their Sixth-Century Balkan Antecedents.«, u: *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Split-Poreč, 25. 9.-1. 10. 1994*, vol. II, ur. Nenad Cambi, Emilio Marin. Città del Vaticano – Split: Pontificio Istituto di archeologia cristiana, Arheološki muzej, 1998: 795–806; John F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: Transformation of a Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.; Wolfgang Liebeschuetz, »The End of the Ancient City.«, u: *The City in Late Antiquity*, ur. John Rich. London – New York: Routledge, 1996: 1–49; Wolfgang Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*. Oxford: Oxford University Press, 2001.; Wolfgang Liebeschuetz, »Late Antiquity and the Concept of Decline.« *Nottingham Medieval Studies* 45 (2001): 1–11; Mark Whittow, »Ruling the Late Roman and Early Byzantine City: A Continuous History.« *Past & Present* 129 (1990): 3–29; Mark Whittow, »Decline and Fall? Studying Long-term Change in the East.«, u: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, ur. Luke Lavan, William Bowden. [Late Antique Archaeology, 1]. Leiden – Boston: Brill, 2003: 404–423; Mark Whittow, »The Middle Byzantine economy (600-1204).«, u: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ur. Jonathan Shepard. Cambridge: Cambridge University Press, 2008: 465–492. Sva je ta mišljenja primjerno sazeo Luca Zavagno, *The Byzantine City (5th-9th centuries): Deconstructing and re-constructing the urban environment between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, doktorska disertacija, University of Birmingham, 2007., 21–49 i Luca Zavagno, »La città bizantina tra il V e il IX secolo: le prospettive storiografiche.« *Reti Medievali Rivista* 9 (2008): 1–28. Vidi i nedavnu raspravu o pojmu »propadanja« (*decline*) grada u Luke Lavan,

interpretativnih modela, 1950-ih i 1960-ih došlo je do jake podvojenosti u tumačenjima: jedna je skupina znanstvenikā zagovarala »kontinuitet« (fizički opstanak gradova i njihovih bitnih obilježja centralitetā, makar u reduciranome obliku), a druga »diskontinuitet« (potpuni kolaps društvenoga i gospodarskoga života te urbaniteta u antičkome smislu).

Historiografija je postrimskoga grada u 20. stoljeću stajala pod snažnim utjecajem opusa britanskoga povjesničara kasnoga Carstva, Arnolda H. M. Jonesa (1904. – 1970.), autora monumentalnoga pregleda društvene, ekonomske i upravne povijesti rimske države od Dioklecijana do Heraklija.¹⁴ Jones, izraziti diskontinuitist, polazio je sa stajališta permanentnoga propadanja grada – u fizičkome i institucionalnome smislu – što će kao proces kulminirati po završetku Justinijanove vladavine. Promatrajući grad kao cjelinu teritorijalno-upravnoga jedinstva naselja i agera, autonomnu u administrativnome smislu te samodostatnu u ekonomskome smislu, zaključio je da taj i takav urbani karakter mora biti nerazdruživo vezan za njegov vodeći sloj: kurijalne dužnosnike. Postupnim umanjivanjem njihove uloge u municipalnoj upravi i najposlije nestankom, iščezao je, po Jonesovu mišljenju, i urbani atribut polisa.¹⁵ Zaključci britanskoga povjesničara zasnivali su se, međutim, uglavnom na dokumentarnim i literarnim izvorima dočim je od materijalnih izvora koristio jedino epigrafiku i numizmatičke nalaze (s tim da su i ovi nalazi novca u prevladavajućemu broju slučajeva bili istrgnuti iz svojega stratigrafskog konteksta, a izrada natpisa generalno jenjava od 6. stoljeća nadalje); upadljiv je izostanak arheološke građe u njegovoj argumentaciji. Jonesova gledišta ostavila su dubok trag na na jednoga od najutjecajnijih povjesničara kasne antike potkraj 20. stoljeća, nedavno preminuloga Wolfganga J. H. G. Liebeschuetza (1927. – 2022.). Liebeschuetz je isticao razvoj općinskih autonomnih institucija kao ponajvažniju svojinu antičkoga i kasnoantičkoga grada, polažući naročitu pažnju na njihov razvoj. Uspoređujući ga sa standardima grada klasične antike 2. stoljeća ukazivao je da u prvoj polovici 4. stoljeća započinje proces propadanja antičkoga urbanog

»The Late Antique City: A Bibliographical Essay.«, u: *Recent Research on the Late Antique Countryside*, ur. William Bowden, Luke Lavan, Carlos Machado. [Late Antique Archaeology, 2]. Leiden – Boston: Brill, 2004: 9–26 (diskutanti L. Lavan, A. Cameron, W. Liebeschuetz, B. Ward-Perkins i dr.).

¹⁴ Arnold H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey*. Vol. I–III. Oxford: Blackwell, 1964.

¹⁵ Wolfram Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*. [Berliner Byzantinische Arbeiten, 56]. Berlin: Akademie-Verlag, 1989., 12–13; L. Zavagno, *The Byzantine City*: 23.

pejzaža, što je objašnjavao krizom dekurija i nestankom kurijala kao poglavite gradske elite sposobne za urbane investicije. Nedostatak takvoga pristupa očituje se u činjenici da autor sve fenomene urbanih promjena promatra isključivo kroz odnos naručitelj – monumentalni pejzaž. Kriza prvih implicira degradaciju drugih. Liebeschuetz, štoviše, usko povezuje pojavu novoga vladajućeg staleža u gradu (*nobiles* i *potentiores*), koji je zamijenio kurijale, s definitivnim prestankom gradske autonomije i antičke urbane kulture. Uz njih ključnu ulogu u tom procesu igra biskup koji je zajedno s nobilima odgovoran za transformaciju profila grada. Prema tome, u žarištu su Liebeschuetzova interesa gradske društvene elite čije političko-administrativne uloge smatra izravnim uzrocima promjenā. Proces »demonumentalizacije« promatra na tradicionalno negativan način (trgovi prestaju biti središnja mjesta okupljanja zajednice, fragmentacija ulica i gradskih blokova, zazidavanje i prenamjena portikata, posvemašnje unošenje kršćanskih kulturnih sadržaja itd.) zaključujući da je to pokazatelj gubitka gradskoga prosperiteta. Time marginalizira i važnost centralizacije državnoga aparata koja na gradsku općinu može imati i pozitivne učinke. Potiskuje i značaj vertikalne društvene dinamike u gradu jer podcrtava samo utjecaj gradske elite.¹⁶ Osim toga, načelno je pitanje smije li se zamjena autonomne hijerarhije novom državnom i crkvenom hijerarhijom tumačiti isključivo kao opadanje urbane kulture. Činjenica da se novi lokalni moćnici nisu toliko orijentirali prema tradicionalnoj *munificentia*, nego radije prema unošenju novih, agrarnih sadržaja u dotada strogo urbani prostor ne mora značiti da je došlo do ekonomskog i kulturnog srozavanja, nego da je jedan urbani model zamijenjen drugim, bolje prilagođenim novim društvenim potrebama.¹⁷ Dakle, okolnost da je jedan tip urbanizma zamijenjen novim, drukčijim ne podrazumijeva da je potonji lošiji ili »nazadniji« od prethodnoga.

¹⁶ Na Liebeschuetzovu tragu, podcjenjujući regionalne varijacije, dajući primat zakonodavnim tekstovima kao izvorima te pripisujući kristijanizaciji jednu od glavnih uloga u sutonu grada klasične antike, velikim je dijelom pisala i Helen G. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*. Athens: Society of Messenian Archaeological Studies, 2006., spec. 116, 163, 184, 293, 350. Za detaljan kritički komentar njezinih gledišta o kraju antičkoga grada v. Luke Lavan, »What killed the ancient city? Chronology, causation, and traces of continuity.« *Journal of Roman Archaeology* 22 (2009): 809–812.

¹⁷ U domaćoj je literaturi taj stav najpregnantnije sažeo Miroslav Katić, »Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu.« *Opuscula archaeologica* 27 (2003): 524: »Arheološki nalazi nedvojbeno upućuju na propast 'klasičnog' rimskog grada. Međutim, kada govorimo o kraju 4., 5. ili o 6. stoljeću komparacija s prvim stoljećima poslije Krista postaje anakrona, bilo da je riječ o fizičkom ili upravnom razvoju grada«.

S obzirom na sterilnost te diskusije vođene s dviju dijametralno suprotnih premisa, a koja s nesmanjenim intenzitetom još uvijek traje, u prvi su plan izašli rezultati novijih arheoloških istraživanja, prije svega onih Clivea Fossa u Maloj Aziji i Siriji. Arheolog Foss nastojao je na temelju dobro istraženih materijalnih tragova objasniti »prijelaznu fazu« između ranobizantskih i srednjovjekovnih gradova (Ankara, Sard, Milet i Efez), obilno se pritom služeći pisanim izvorima. No, prioritarno oslanjanje na arheološki materijal pokazalo se metodološki jednako problematičnim koliko i bezuvjetno poklanjanje povjerenja pisanim izvorima jer su arheolozi bili skloniji datirati pronalaskе prema vrelima dok su nasuprot tome povjesničari bili skloniji provjeravati pouzdanost istih vrela pomoću novootkrivenoga arheološkog materijala. Stoga, nije se mogla izbjeći izvjesna količina cirkularnoga definiranja.¹⁸ Kako bi se to izbjeglo, dio je istraživača pribjegao korištenju isključivo nenarativnih izvora pri datiranju nađenih struktura, nastupajući rezervirano prema svim tradicionalnim datacijskim markerima (npr. pripisivanje kakvoga katastrofalnog događaja potresu iz određene godine, ratnome sukobu zabilježēnome u izvorima i sl.). Usprkos inovativnome pristupu, uzornome integralnom objavljivanju arheološke građe i vođenju računa o metodološkoj održivosti interpretacija, Fossovi zaključci o maloazijskim i sirijskim gradovima ipak naglašavaju silaznu putanju u drugoj polovici 6. stoljeća, koja je početkom sljedećega vijeka, 620-ih godina, uslijed ekonomskih promjena te perzijskih i arapskih prodora urodila time da većina njih iščezne ili da se transformira u obične visinske utvrde. Dakle, unatoč svim poboljšanjima u pristupu, Fossovi su zaključci i dalje pod jakim utjecajem tradicionalne interpretativne opozicije kontinuitet – diskontinuitet. Taj obrazac prije svega naglašava pojedine kataklizmičke događaje kao što su potresi, poplave, epidemije, ratne nedaće i sl. tumačeći nestanak antičkoga urbanog modela kao posljedicu uzastopnosti tih događaja u brzome vremenskom slijedu, odnosno dugotrajne izloženosti njima.¹⁹ Takve su razvojne značajke, prema Fossu, u

¹⁸ Wolfram Brandes, »Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries—different sources, different histories.«, u: *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Bryan Ward-Perkins. Leiden – Boston – Köln: Brill, 1999: 35–36; L. Zavagno, *The Byzantine City*: 25.

¹⁹ Usp. kritiku u: Archibald W. Dunn, »The transition from polis to kastron in the Balkans (III–VII cc.): general and regional perspectives.« *Byzantine and Modern Greek Studies* 18 (1994): 68 i L. Zavagno, *The Byzantine City*: 26–27; J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*: 94 i bilj. 4. Fossovi se zaključci, međutim, nisu mijenjali ni u novijim radovima: Clive Foss, »Life in City and Country.«, u: *The Oxford History of Byzantium*, ur. Cyril Mango. Oxford: Oxford University Press, 2002: 87–88.

konačnici uzrokovala da azijske pokrajine Carstva između ranoga 7. i 9. stoljeća sadrže uglavnom malobrojna gradska naselja značajno reduciranoga prostora, naglašenih defenzivnih karakteristika, veoma smanjene populacije i introvertiranoga društvenog miljea.

Kao što je naglasio Luca Zavagno, objašnjenja poput Fossovih zanemaruju druge tipove transformacije grada (npr. gradove koji su ostvarili visok stupanj kontinuiteta kao Smirna ili gradove na otocima kao Gortina), jednako kao što zanemaruju i redefinirane prioritete urbanoga života u 7. i 8. stoljeću koji nisu bili, a nisu ni morali biti, nalik onima antičkog razdoblja. Uz to, visinske utvrde nisu nužno uvijek rezultat spontanoga zbjeaga stanovništva u refugije, nego mogu biti i izraz planske, strateške preraspodjele urbanih središta u novim vojno-političkim okolnostima, osmišljene u središnjim institucijama Carstva, kojom se ravnalo na državnoj razini. Prema tome, jedinim ispravnim putem čini se Haldonov zaključak da je prije svega potrebno raspoznati opće strukturalne tendencije urbane evolucije u kontekstu kasnoantičke države i društva, a tek potom proučavati do koje su mjere na njih utjecala politička zbivanja koja donose literarni izvori, a koja se zrcale u arheološkim svjedočanstvima.

Poziciju na pola puta između dvaju ekstremnih gledišta zauzeli su umjereni kontinuiteti, poput britanskoga povjesničara i arheologa Marka Whittowa (1957. – 2017.) koji je dovodio u pitanje degradaciju kurijalnoga sloja kao uzrok krize gradova potkraj kasne antike.²⁰ Whittow njihov kolaps ne negira, ali naglašava regionalni kontinuitet gradova (npr. na Bliskome istoku) sve do ranoga 7. stoljeća, nastojeći uspostaviti ravnotežu između uzajamno isključivih postavki »kontinuiteta« i »diskontinuiteta«.

Brandesova analiza maloazijskih gradova u 7. i 8. stoljeću pokazala je svu krhkost dotada neupitne postavke o pravocrtnoj putanji između *polisa* i *kastorna*, odnosno jednostavne redukcije prvoga u drugi, jer je njemački bizantolog iscrpno proučio ne samo grčke i latinske izvore nego i izvore arapske provenijencije o pojmu grada u navedenome razdoblju.²¹ Porijeklo i evolucija tada korištene urbane terminologije pokazale su da je pristup zapravo bio vrlo selektivan, uvelike oviseći o kontekstu u kojemu su termini rabljeni: tako će se u tekstovima

²⁰ M. Whittow, »Ruling the Late Roman and Early Byzantine City«; M. Whittow, »Decline and Fall?«; M. Whittow, »The Middle Byzantine economy«.

²¹ W. Brandes, *Die Städte Kleinasien im 7. und 8. Jahrhundert*; W. Brandes, »Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries«.

crkvene provenijencije *polisom* pretežito nazivati svako biskupsko sjedište (neovisno o svim njegovim ostalim materijalnim i institucionalnim aspektima) dok će se u drugim tipovima pisanih izvora koristiti drukčiji terminološki kriteriji. Wolfram Brandes pokušao je među prvim ozbiljnije nijansirati i silazne putanje gradova analizirajući regionalne i subregionalne razlike, što je u uskoj vezi s arheološkim zapisom. Tako je prijašnju varljivo ujednačavajuću sliku degradacije gradova sveo na njezine prave okvire, zalažući se za odjelito sagledavanje svakoga pojedinog slučaja, ne samo u kontekstu regije nego i mikroregije.

Sličan pristup zastupa i Luca Zavagno,²² domećući mu redefiniranje odnosa između središnje carske vlasti i pojedinoga grada kakvo su istraživali John Haldon ili Chris Wickham.²³ Pojednostavljeno govoreći, funkcionalna uloga ovoga ili onoga grada u sklopu carske superstrukture ovisila je o promjenjivim potrebama državnoga upravnog aparata koji je u različitim okolnostima preferirao, preinačavao ili zabacivao određena naselja. Otuda i šarolika lepeza sudbine gradova toga vremena: u rasponu od netaknutoga opsega i sadržaja, preko redukcije ili dislokacije pa sve do trajnoga nestanka. Utjecaj je države na urbani pejzaž, u obliku financijskih i administrativnih intervencija, nepovratno mijenjao davnašnji obrazac grada kao autonomne i samoupravne jedinice, ali su tê promjene, uza sve blagotvorne posljedice (izdašne investicije, ojačane veze s metropolom, vojna i politička stabilnost i dr.), mogle dugoročno imati štetan učinak, i to kada bi državna vlast bila prisiljena, iz ovog ili onog razloga, odreći se kontrole nad pojedinim područjima; u pravilu je, naime, proces fiskalnog prilagođavanja grada potrebama države te prigušivanja uloge kurijalā tada već bio stigao do točke kada je postao ireverzibilan. Utoliko je povratak na prethodni način urbanoga funkcioniranja postao nemogućim, a prilagodba posve novom stanju otežanom ili posve neizvedivom.

Upravo ekonomskoj i fiskalnoj sastavnici todobnih gradskih naselja naročitu važnost pridaje Zavagno, čija su stajališta, kako je već navedeno, bliska Wickhamovim i Haldonovim. Dok potonja dvojica, svaki iz svojega ugla, kontekstualiziraju i historiziraju problematiku (dis)kontinuiteta upozoravajući da fizičko preživljavanje gradova u 7. stoljeću velikim dijelom proizlazi iz perzistirannoga poimanja da izvjesni oblici elitne društvene organizacije mogu biti

²² L. Zavagno, *The Byzantine City*: 39–40.

²³ Usp. npr. J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*; Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

upražnjavani jedino u gradu (upravne i crkvene strukture), talijanski istraživač sa svoje strane ističe multifunkcionalnu koncepciju urbanizma (s dominantnim naglaskom na ekonomiju). Slijedom toga, društvene i strukturne promjene u razvojnoj putanji gradova tumači kao dekonstrukciju i rekonstrukciju kulturnih, političkih, administrativnih, vjerskih i ekonomskih uloga gradskih naselja, zadanu regionalnim i subregionalnim okvirima.²⁴ Modeli urbane degradacije bi, prema tome, bili onoliko brojni koliko su brojne regionalne i mikroregionalne posebnosti kojima su dotični gradovi bili determinirani.

Postoje značajne razlike kada se raspravlja o modelima nasilnoga kraja nekoga rimskodobnog grada između 4. i 7. stoljeća. Prije svega, kataklizmičan prizvuk prilikom opisivanja tih događaja kakav se koristi u literarnim izvorima valja razdvojiti od podataka o nestanku grada kakve nudi arheološka građa, pogotovo ako se jedni s drugima ne podudaraju. Naime, takva pisana vrela način sastavljanja duguju frustraciji ondašnjih povjesnika suočenih s naizgled dramatičnim i ireverzibilnim prestankom prijašnjega klasičnog urbanog modela uslijed dugotrajne krize. Stoga pri bavljenju takvim izvorima na prvom mjestu mora biti znatan oprez: jedino ako materijalni tragovi u manjoj ili većoj mjeri potvrđuju događajni slijed kakav nude narativna vrela, potomjima je moguće pokloniti više povjerenja. Kada se razmatraju različiti načini nestanka gradova, treba razlučiti proizvoljno razaranje grada uslijed uspješne opsade, kao spontan čin, i ciljano razaranje grada, planski i sustavno provedeno.²⁵ U prvome se slučaju radilo o gradovima koji su, na različite načine, poslije ipak obnovljeni, a sâmo razaranje odnosilo se na masovno ubijanje ili porobljavanje stanovništva, odnosno na rušenje zidina (npr. Milano 539., Tivoli 546., Kroton 595. i Forlimpopoli između 662. i 671. godine), a u drugome bi se slučaju gradovi spalili i potpuno razorile gradske strukture, odnosno namjeravalo se planski dugoročno uništiti grad (npr. Patavij 602. i Cremona 603. godine). Međutim, navedeni događaji nisu bili praćeni ubijanjem ili odvođenjem u sužanjstvo cjelokupnoga gradskog stanovništva. Nije bilo masakra (bizantskim posadama je čak dopušten neometan povratak u Ravenu), nego se nastojalo poništiti grad kao centralno mjesto u

²⁴ L. Zavagno, *The Byzantine City*: 43–44.

²⁵ Gian-Pietro Brogiolo, »Ideas of the Town in Italy during the Transition from Antiquity to the Middle Ages.«, u: *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Bryan Ward-Perkins. Leiden – Boston – Köln: Brill, 1999: 108–112; Neil Christie, *From Constantine to Charlemagne: An Archaeology of Italy, AD 300–800*. Aldershot: Ashgate, 2006., 195–198, 263–268.

organizaciji prostora, a u korist novih langobardskih središta na drugim lokacijama (npr. Monselice). Kada je langobardski kralj Rotari 643. i 644. godine napao Genovu, Albengu, Varigotti, Savonu, Opitergij i Luni, svi su ti gradovi osvojeni, spaljeni i razoreni, bedemi su im srušeni sa zemljom, stanovnici pretvoreni u roblje, a ostatci su samih gradova, na kraljev nalog, formalno u rangu izjednačeni s običnim selima (*vicus has civitates nomenare praecepit*). Mada kontinuitet naseljenosti tih gradova ni tada nije sasvim prekinut, njihov je urbani status tim događajima značajno degradiran. Neki su se od njih postupno oporavili da bi iznova zadobili važnost u karolinškome razdoblju (npr. Mantova) dok su drugi opstali kao obični *castra* nevelikoga značaja (npr. Opitergij-Oderzo), nikad se ne oporavivši od opisanih udaraca. Dakle, pojednostavljena tipologija uništenja grada svodi se na tri različite vrste: a) materijalno uništenje grada: razaranje zidina i građevina (osobito pogubno za kontinuitet grada tijekom produljene ekonomske krize), b) masakr gradskoga stanovništva, naročito fizičko uklanjanje društvenih elita (s posljedičnim prekidom u socijalnome i ekonomskome životu grada te u urbanoj kulturi), posebice uočljiv u trajno spornome bizantско-langobardskom pograničju – južnoj Toskani, Modeni, Abruzziju, Apuliji s Kalabrijom i c) institucionalno uništenje grada (sustavna razgradnja svih obilježja centraliteta grada: upravne, vojne, sudske i crkvene nadležnosti na određenome području, trgovačke, gospodarske i komunikacijske važnosti) te preusmjeravanje istih na neki drugi ili na novoosnovani grad.

Dakle, raspravljajući o kontinuitetu i diskontinuitetu u urbanome razvoju Salone, trebaju se istaknuti četiri različita aspekta: a) kako je na nj djelovao razvoj crkvenoga ustroja (u institucionalnome i fizičkome smislu – gradnja crkvenih građevina), b) kako su vanjski pritisak neprijateljskih skupina i vojni sukobi s njima utjecali na ekonomske strukture grada, c) kako se mijenjala funkcionalna raspodjela gradskoga prostora (koji su se dijelovi urbane topografije kontinuirano koristili, a koji nisu, u koje su se svrhe koristili i/ili zašto su napušteni) i d) kakve je uvjete preživljavanju/obnovi grada pružilo definitivno avarsko-slavensko osvajanje.²⁶

²⁶ Kako je to na primjeru Sirmija u susjednoj Drugoj (Sirmijskoj) Panoniji uzorno raščlanila Miroslava Mirković, »Kontinuität und Diskontinuität bei der Entwicklung der Stadt *Sirmium*.«, u: Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia, ur. Orsolya Heinrich-Tamáska. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf, 2011: 87–96.

U kontekstu šire regije, odnosno istočnoga i zapadnoga Balkana, posljednjih desetljeća kristaliziralo se nekoliko različitih teorija posvećenih procesima dezintegracije i transformacije kasnoantičkih gradova, odnosno geneze onih ranosrednjovjekovnih.²⁷ Na primjeru pokrajine Stari Epir koju je istražio William Bowden pokazalo se da ulaganje u javne građevine na razini mjesnih magistrata prestaje tijekom 3. stoljeća: u narednome razdoblju trošilo se uglavnom na privatne rezidencijalne građevine luksuznoga karaktera, bilo u gradu ili na selu. Sredinom 5. stoljeća dogodio se svojevrsni obrat jer gradnja raskošnih boravišta tada jenjava dok se u drugoj polovici stoljeća u gradovima podižu nove zaštitne zidine ili obnavljaju postojeće. Istovremeno je došlo do redukcije gradskog prostora (npr. Nikopol), ali taj je fenomen od oko 470. godine nadalje pratio nagli porast crkvenoga graditeljstva. Paralelno se, dakle, može pratiti ulaganje u fortifikacijsku infrastrukturu i velik broj kulturnih objekata, dok istodobno profil stambenoga graditeljstva pokazuje veoma nisku kvalitetu (spoliranje materijala, skromne dimenzije, unošenje agrarnih i sepulkralnih funkcija u grad) te rastakanje i atomizaciju starijih većih stambenih sklopova. Prema Bowdenovu modelu, većina crkava u pokrajini podignuta je između 470. i 550. godine, a prestanak njihove gradnje autor upravo i objašnjava pretjeranim odljevom novca na sakralna zdanja, što je s ratnim zbivanjima, epidemijama i potresima iscrpilo lokalnu ekonomiju.

Istražujući područje donjeg Podunavlja (naročito Nikopol *ad Istrum*), Andrew Poulter ponudio je drugi obrazac tumačenja tih procesa. Gradnja gradskih i izvangradskih boravišta elite nastavila se neprekinuto u tome gradu sve do kraja 4. stoljeća (izgleda da grad nije zahvatila kriza 3. stoljeća), točnije do naseljenja Gota u okolini nakon Bitke kod Hadrijanopola 378. godine. Kako je ekonomska osnovica grada bila poljoprivreda, gubitak agrarnih površina nakon pojave Gota utjecao je prvo na nestanak izvangradskih vila (opljačkanih i uništenih), a zatim i razaranje samoga grada. Ipak, on je obnovljen poslije 450. godine, ali na drugoj lokaciji i u mnogo manjem opsegu. Masivne zidine štitile su crkvene i vojne građevine u novome gradu. Međutim, u novom je Nikopolu bilo

²⁷ Usp. pregled u Carolyn S. Snively, »The Fates of Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views.«, u: *Niš and Byzantium. Seventh Symposium, Niš, 3-5 June 2008, The Collection of Scientific Works VII*, ur. Miša Rakocija. Niš: Grad Niš; Univerzitet u Nišu; Niški kulturni centar, 2009: 40–42. Za navedeno v. William Bowden, *Epirus Vetus: the Archaeology of a Late Antique Province*. London: Duckworth, 2003.; Andrew G. Poulter, »The Transition to Late Antiquity.« *Proceedings of the British Academy* 141 (2007): 1–50; A. W. Dunn, »The transition from polis to kastron in the Balkans«.

predviđeno malo prostora za civilnu populaciju koja je stanovala u nekvalitetnim strukturama unutar ruševina staroga grada. Novopodignuti se Nikopol od staroga, rimskodobnog, razlikovao i po nepravilnome rasporedu ulica. Prema tome, Poulterov model upućuje na stvaranje reduciranih, »ceremonijalnih« gradova namijenjenih crkvenoj i vojnoj eliti u susjedstvu starijih polunapuštenih središta, prepuštenih nižim slojevima stanovništva.

Južnu Makedoniju i južnu Trakiju istraživao je Archibald Dunn. Na tom području je oko polovica gradova opisanih kao πόλις sredinom 3. stoljeća izgubila taj status do početka 6. stoljeća (sudeći prema Hijeroklovim popisima). Dio tih gradova koji se nalazio u dolinama i ravničarskim predjelima premjestio se na uzvišenja, na manja, ali zato lakše branjiva mjesta. Uočava se da su veći postotak preživljavanja imali gradovi razmješteni u blizini glavne cestovne komunikacije (*Via Egnatia*), oko koje su podignute i neke nove fortifikacije. Istovremeno su stari grčko-rimski gradovi dodatno utvrđeni. No, između preživjelih gradova, gradova preseljenih u visinske utvrde i novouspostavljenih središta izgubile su se ranije terminološke razlike, jer su svi bez razlike zadobili kastrumska obilježja (Prokopijeve φρούρια). U 6. stoljeću pojavljuju se i novi gradovi, pretežito biskupska sjedišta s raskošnim episkopalnim kompleksima. Crkva je u gradovima postupno preuzimala civilne funkcije. Statusno su bila privilegirana ona naselja u kojima su manje-više trajno boravili biskupi, carski dužnosnici, vojska i krupni zemljoposjednici. No, u drugoj polovici 6. stoljeća razvidan je pad u urbanoj kulturi i postupno osiromašenje gradova nakon čega je u drugome desetljeću 7. stoljeća uslijedilo napuštanje skoro svih gradova, uz iznimku Filipâ i Soluna u jugoistočnoj Makedoniji. Prema mišljenju A. Dunna, uzrok je tome uznapredovala dezintegracija političkoga, vojnoga i administrativnoga okvira u kojemu su navedeni gradovi funkcionirali od 3. ili 4. stoljeća nadalje.

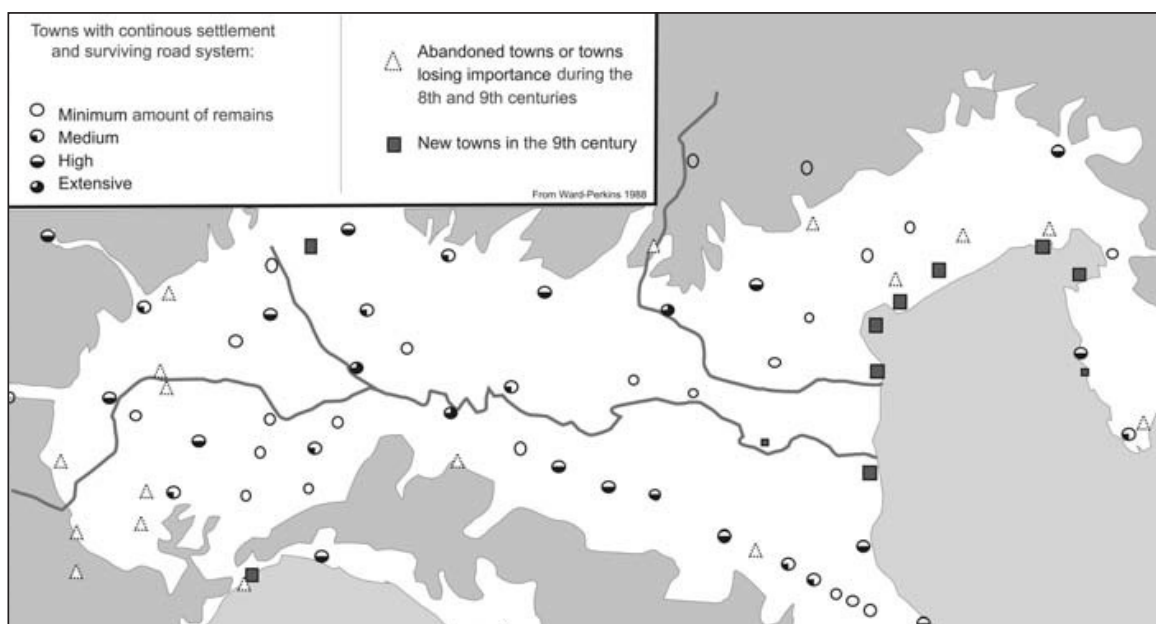
Tâ su tri osnovna modela (Bowdenov, Poulterov i Dunnov) interdisciplinarno utemeljena te predstavljaju zasad najuspjeliji teorijski okvir za izučavanje sličnih fenomena u susjednim pokrajinama. Pritom ipak treba istaknuti opasnost mehaničkih preslikavanja obrasca iz jedne regije na, u štočemu potpuno drukčiju, situaciju u drugoj regiji. Kada se razglaba o tim razlikama, vjerojatnije je da će jedna situacija nalikovati drugoj samo djelomično, a ne cjelovito.

Sudbine primorskih gradova rimske Dalmacije u sutonu kasne antike i osvitu ranoga srednjeg vijeka bile su različite. Duboka politička, ekonomska,

društvena i demografska kriza bila je kobna za premnoga gradska i ruralna naselja. No, naselja smještena uz more uspješno su joj se othrvla manje-više sva, zahvaljujući morskim komunikacijama sa središnjicom i s punktovima stabilnijega i nepoljuljanoga kontinuiteta na suprotnoj obali i drugdje. Općenito uzevši, stari gradovi koji se nisu uspjeli pomaknuti prema obali ili otocima ili se integrirati u bizantsku pomorsku magistralu iščezli su, poput Argirunta, Ortople, Vegija, Lopsike itd. Čak i kada su se tâ naselja »ruralizirala« (neprimjeren izraz),²⁸ temeljne antičke osobine sačuvale su se u prežićima urbanističke matrice i održanome romanskom imenu (npr. *Aenona* > *Nin*).²⁹ I kada bi se radilo o translaciji na novu, pogodniju lokaciju, kao kod Epidaura i Salone, tâ su lokacije zapravo stare, strukturirane na mjestima antičkih i kasnoantičkih naseobina koje su novima dale i ime (Rauzij, Spalatum). Kontinuitet se, dakle, većinom nije ugasio, što je bilo zalogom budućega, ranosrednjovjekovnog razvoja.

²⁸ Vidi produbljeniju raščlambu u N. Maraković, T. Turković, »Social Change and the Idea of Urbanity«.

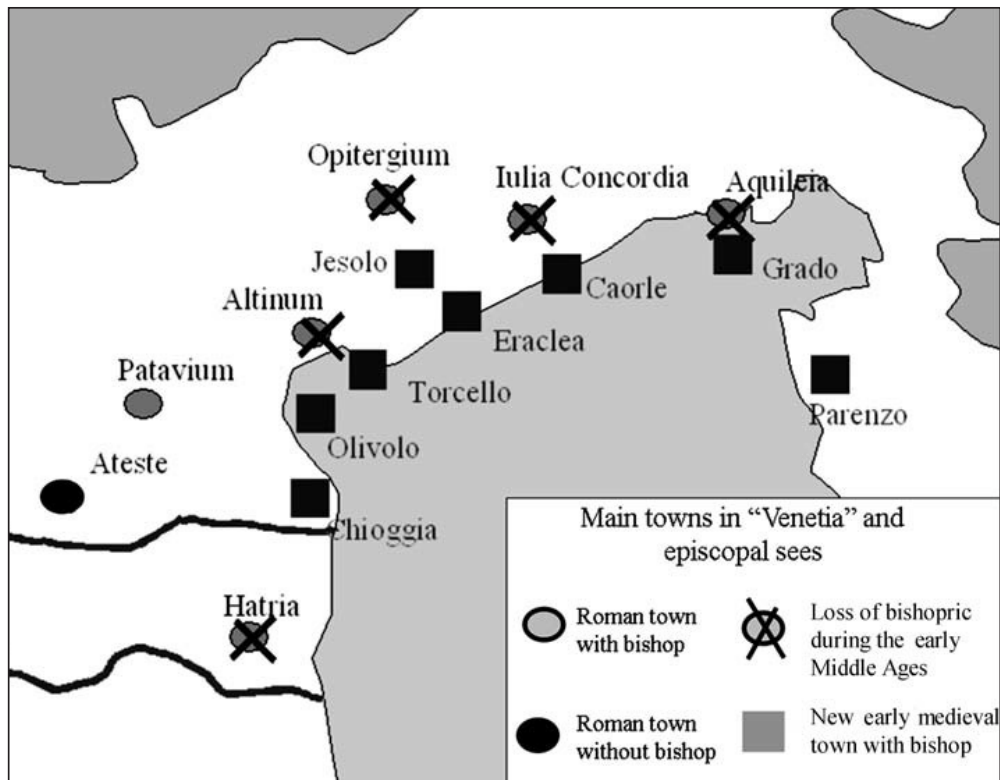
²⁹ Šire o problemu: Branka Migotti, »Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije.« *Opuscula archaeologica* 16 (1992): 225–249; Ivo Babić, »Sudbina antičkih naselja na tlu Hrvatske i susjednih Sklavinija.«, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992.*, ur. Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić. Zagreb: Muzejsko galerijski centar, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996: 29–35; Nenad Cambi, »Kontinuitet ili diskontinuitet: kasna antika – rani srednji vijek.« *Historijski zbornik* 52 (1999): 107–116. Drugdje suvremenici svjedoče o potpunome nestanku gradskih atributa prema standardima toga vremena, npr. sv. Ambrozije u Emiliji vidi *semirutarum urbium cadavera*. Usp. Gisella Cantino Wataghin, »La città tardoantica: il caso di Aquileia.« *Antichità Altoadriatiche* 59 (2004): 104–105.

Fotografija 2a. Rimskodobni i novi gradovi u sjevernoj Italiji u 9. stoljeću
 [O – gradovi s kontinuitetom naseljavanja i komunikacijskih infrastruktura; Δ – napušteni gradovi ili gradovi u opadanju kroz 8. i 9. st.; ■ – novoosnovani gradovi]
 (prema: S. Gelichi, »Flourishing places in North-Eastern Italy«: 79).

Fotografija 2b. Najvažniji rimskodobni gradovi u pokrajini
Venetia et Histria u ranome srednjem vijeku
 [● – gradovi u opadanju; Δ – napušteni gradovi] (prema: S. Gelichi, »Flourishing
 places in North-Eastern Italy«: 79).

Fotografija 2c. Najvažniji gradovi u pokrajini

Venetia et Histria u odnosu prema biskupskim sjedištima

[• – rimskodobni gradovi bez biskupije; O – rimskodobni biskupski gradovi; ✕ – rimskodobni gradovi s utrnutom biskupijom; ■ – novoosnovani biskupski gradovi]
(prema: S. Gelichi, »Flourishing places in North-Eastern Italy«: 80).

Poput nekih dijelova primorske Dalmacije, pokrajina *Venetia et Histria* pripadala je onim regijama koje su na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka gubitak svojih gradova nadoknadile osnivanjem novih na drugoj lokaciji.³⁰ U njoj je postojalo ukupno dvanaest rimskodobnih gradova. Trećina ih je oko 600. godine potpuno iščezla (Akvileja, Altino, Konkordija, Este i Adrija), a dio njih bio podvrgnut znatnome diskontinuitetu u razvojnim značajkama (Patavij i Opitergij). No, ukoliko raščlanimo kriterije kojima se historijska znatnost vodila prilikom izučavanja »nestanka« tih gradova, proizlazi da su sudovi istraživača o urbanome statusu tih naselja uglavnom ovisili o institucionalnim

³⁰ Sauro Gelichi, »Flourishing places in North-Eastern Italy: towns and *emporia* between late antiquity and the Carolingian age.«, u: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, vol. 1: *The Heirs of the Roman West*, ur. Joachim Henning. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2007: 77–79, 88, 97. Usp. također Sauro Gelichi, »L'archeologia nella laguna veneziana e la nascita di una nuova città.« *Reti Medievali Rivista* 9/2 (2010): 1–31 i C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages*: 690–692.

konceptima. Primjerice, o ustaljenosti biskupskoga sjedišta ili sjedišta javne vlasti (carski predstavnik) u gradu. Isto tako, razloge za propadanje i nestanak gradova tražilo se ponajčešće u individualnim povijesnim epizodama (provali Huna i Langobarda, klimatskim i geološkim poremećajima itd.), zanemarujući kompleksniji pristup.

Nadilazeći tê formalne kriterije poput nazočnosti crkvenoga ili civilnoga dužnosnika, jakih bedema ili jačih vojnih jedinica, pozornost treba obratiti na druge činitelje kao što je gospodarstvo, odnosno ekonomski centralitet grada (proizvodni i potrošni) u mikroregiji. Naime, grad je mogao biti i važno proizvodno središte, zatim značajno mjesto potražnje i potrošnje i napokon trgovačko središte.³¹ Ono što grad u punome smislu riječi razlikuje od drugih naseobinskih tipova (sela, utvrda itd.) jest njegova multifunkcionalnost. Grad je crkveno, upravno, vojno i gospodarsko središte na definiranome, zadanom prostoru: on je i trgovačko te obrtno središte. Od naseljâ nižega reda razlikuje ga snažno zastupljen udio neagrarnih djelatnosti te jasnija i naglašenija diferencijacija društvenih slojeva, nego u selima ili utvrdama.³² Reduciranje navedene multifunkcionalnosti na samo neke ili čak jednu jedinu navedenu funkciju rezultira gubitkom predikata »pravoga« grada. U smislu navedene definicije, golema većina mediteranskih gradova koji su preživjeli 7. stoljeće zapravo se ne ubraja u »prave« gradove, nego u tipologiju koja je u onovremenim bizantskim

³¹ O svemu v. G.-P. Brogiolo, »Ideas of the Town in Italy«: 99.

³² Lewis Mumford, *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*. Zagreb: Naprijed, 1968.; Edith Ennen, *Storia della città medievale*. Bari: Laterza, 1975.; W. Brandes, »Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries«: 26–27; Bryan Ward-Perkins, »The Cities.«, u: *The Cambridge Ancient History, vol. XIII. The Late Empire, A.D. 337–425*, ur. Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge: Cambridge University Press, 1998: 371–410; Wolfram Brandes, John Haldon, »Towns, Tax and Transformation: State, Cities and their Hinterlands in the East Roman World, c. 500–800.«, u: *Towns and their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Nancy Gauthier, Neil Christie. Leiden – Boston – Köln: Brill, 2000: 141–172; W. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*; Jean-Michel Spieser, »The City in Late Antiquity: A Re-Evaluation.«, u: Jean-Michel Spieser, *Urban and Religious Spaces in Late Antiquity and Early Byzantium*. Aldershot: Ashgate, 2001: 1–14; Chris Wickham, »Studying Long-term Change in the West, A.D. 400–800.«, u: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, ur. Luke Lavan, William Bowden. [Late Antique Archaeology, 1]. Leiden – Boston: Brill, 2003: 385–403; N. Christie, *From Constantine to Charlemagne*: 183 i d.; H. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century*. Za stariju literaturu v. Jean-Michel Spieser, »La ville en Grèce du IIIe au VIIe siècle.«, u: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12–14 mai 1982)*. Rome: École française de Rome, 1984: 315–340.

izvorima podvedena pod pojmove κάστρο, φρούρια. Čak i naselja koja se nastavljaju nazivati πόλις, naziv zapravo duguju crkvenoj praksi korištenja toga termina za sva biskupska sjedišta,³³ neovisno o njihovome stvarnom urbanom profilu.

Prema poznatoj Biddleovoj »teoriji idealnoga grada«,³⁴ takvo bi naselje moralo imati: 1) bedeme, 2) pravilan sustav ulica, 3) tržnicu, 4) kovnicu novca, 5) pravnu autonomiju, 6) ulogu centralnoga mjesta, 7) relativno gustu i veliku populaciju, 8) diversificiranu ekonomsku bazu, 9) parcele i kuće urbanoga tipa, 10) društvenu diferencijaciju, 11) kompleksnu religijsku organizaciju i 12) sudske funkcije. No, osim što bi rijetko koje naselje bilo u stanju ispuniti sve ove kriterije u većini povijesnih razdoblja (osobito ranosrednjovjekovnome), čvrsto držanje uza nj onemogućilo bi svako smislenije znanstveno istraživanje nasebinskih struktura. Uz to, L. Zavagno ispravno primjećuje da bi pristajanje uz tako rigoroznu apstraktnu definiciju grada bilo pogrešno jer zanemaruje pojedinačan kontekst u korist općih idealnih obilježja. Jednako tako, nedovoljno naglašava različitu važnost pojedinih kriterija: u raznolikim područjima i regionalnim kulturama urbanistička pravilnost grada, na primjer, neće imati podjednaku važnost kao sudske funkcije ili gradska autonomija.³⁵ Prema tome, nijedna definicija grada ne može opstati izvan povijesnoga, društvenoga i kulturnoga konteksta.

Zavagno je razmotrio sve relevantne pristupe definiranju grada u nekoliko posljednjih desetljeća: naglašavanje kršćanskoga obilježja ranosrednjovjekovnoga grada (M. Berengo) nasuprot naglašavanju preživjelih elemenata klasične antike poput političkih i ekonomskih institucija (W. Liebeschuetz), simplificirane teze o zamjenjivanju klasičnoga polisa kršćanskom općinom (P. Scherrer, L. Cracco Ruggini), a iznad svega dugo vremena dominantnu teoriju o postupnome propadanju kurijalne elite uslijed nestanka gradskoga monumentalnog pejzaža (W. Liebeschuetz, A. H. M. Jones). Posluživši se Dagronovim »socio-loškim« pristupom (grad kao koncentracija društvenih institucija koje predstavljaju suprotnost ruralnim područjima, istovremeno funkcionirajući kao

³³ O tome v. G. Ostrogorski, »Byzantine Cities in the Early Middle Ages«; Jean Darrouzès, »Listes épiscopales du concile de Nicée (787).« *Revue des études byzantines* 33 (1975): 5–76; W. Brandes, »Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries«: 42.

³⁴ Martin Biddle, »Towns.«, u: *The archaeology of Anglo-Saxon England*, ur. David M. Wilson. London: Methuen, 1976: 100. Biddlea citira L. Zavagno, *The Byzantine City*: 9.

³⁵ L. Zavagno, *The Byzantine City*: 9–10.

posrednik i kontrolni mehanizam naspram moći državne vlasti), Zavagno se, poput Brandesa, Wickhama, Spiesera i Haldona, zalaže za multifunkcionalnu koncepciju grada kao njegovu najvažniju karakteristiku.³⁶ Kao i oni, naglašava ekonomsku ulogu grada kao temeljni razlikovni element u odnosu na sve ostale tipove naselja: formativno su dominantni aspekti obrtne i ostale neagrarne proizvodnje, odnosno trgovine, robne razmjene prema načelima ponude i potražnje. Na tim se temeljima uspostavlja društvena uzajamnost i društveni odnosi koji su specifično gradski, predstavljajući minimum onih odlika svojstvenih gradskim sredinama.

Demonumentalizaciju forumskih prostora, uzurpaciju javnih površina obrtničkim i trgovačkim radnjama, fragmentaciju velikih stambenih građevina na manje jedinice, poremećaje ortogonalnoga gradskog plana, napuštanje klasičnih oblika javne infrastrukture grada (poput stadiona, teatra ili javnih termi) i odbacivanje tradicionalnih ideala gradskoga života sadržanih u svemu navedenom, tradicionalno se interpretiralo kao popratnu pojavu demografskoga kolapsa, a sve u kontekstu posljedica koje je za grad klasičnoga urbanog pejzaža imalo ubrzano propadanje političkoga i institucionalnoga okvira gradova potkraj 6. stoljeća. Tom tradicionalnom tumačenju, međutim, pojedini istraživači poput L. Zavagna suprotstavljaju drukčije sagledavanje gorenavedenih fenomena u gradovima 7. i 8. stoljeća, što podrazumijeva redefiniranje kriterija (i prioriteta) života u njima. Ovaj autor, primjerice, spomenute pojave objašnjava kao znakove ekonomske vitalnosti tj. kao urbanu transformaciju usklađenu s promjenjivim ulogama naselja (političkim, društvenim, kulturnim i vjerskim), ali i kao nuspojavu promjena u strukturi i funkcioniranju Carstva. Tako se, na primjer, pojava umnažanja trgovačkih i obrtničkih poslovnica na nekadašnjim javnim površinama može sagledavati kao simptom transformacije kontinuirane ekonomske uloge grada kao žarišta razmjene te proizvodnoga i distributivnoga središta (radije nego kao simptom propadanja). Nadovezujući se na Christiejeve interpretacije postklasičnoga grada u Italiji, arheološki zapis koji se dosad ustaljeno tumačio kao materijalni trag urbane regresije, može se jednako tako

36 L. Zavagno, *The Byzantine City*: 10–13. Za navedeno usp. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*; Lellia Cracco Ruggini, »Prêtre et fonctionnaire: l'essor d'un modèle épiscopal aux IVe-Ve siècles.« *Antiquité Tardive* 7 (1999): 175–186; W. Liebeschuetz, »The End of the Ancient City«; W. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*; W. Liebeschuetz, »Late Antiquity and the Concept of Decline«.

tumačiti kao materijalni trag novoga oblika urbanizma, podjednako vitalnoga, ali izmijenjenih mjerila u odnosu na antički gradski ideal.³⁷

PRILOZI:

Fotografija 1: Arheološka karta kasnoantičke Salone (prema: Ž. Rapanić, »Propast Salone«: 99).

Fotografija 2a: Rimskodobni i novi gradovi u sjevernoj Italiji u 9. stoljeću (prema: S. Gelichi, »Flourishing places in North-Eastern Italy«: 78).

Fotografija 2b: Najvažniji rimskodobni gradovi u pokrajini *Venetia et Histria* u ranome srednjem vijeku (prema: S. Gelichi, »Flourishing places in North-Eastern Italy«: 79).

Fotografija 2c: Najvažniji gradovi u pokrajini *Venetia et Histria* u odnosu prema biskupskim sjedištima (prema: S. Gelichi, »Flourishing places in North-Eastern Italy«: 80).

IZVORI:

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, I, prir. Jakov Stipišić, Miljen Šamšalović. Zagreb: JAZU, 1967.

Le liber pontificalis. Texte, introduction et commentaire, 1, ur. Louis Duchesne. Paris: Ernest Thorin, 1886.

Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles, vol. 1-2, ur. Nancy Gauthier, Emilio Marin, Françoise Prévot, Rome – Split: Musée archéologique de Split, École française de Rome, 2010.

S. Gregorii Magni registrum epistularum, II, ur. Dag Norberg. [Corpus Christianorum, Series Latina, 140A]. Turnhout: Brepols, 1982.

The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis). The ancient biographies of the first ninety Roman Bishops to AD 715, prev. i ur. Raymond Davis. [Translated Texts for Historians, 6]. Liverpool: Liverpool University Press, 2010.

LITERATURA:

Babić, Ivo, »Sudbina antičkih naselja na tlu Hrvatske i susjednih Sklavinija.«, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992.*, ur. Miljenko Jurković, Tugomir

³⁷ N. Christie, *From Constantine to Charlemagne*: 262, 270; L. Zavagno, *The Byzantine City*: 18–19.

Lukšić. Zagreb: Muzejsko galerijski centar, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996: 29–35.

Basić, Ivan, »CIL III 9551 i njegovi tumači.« *Tusculum* 1 (2008): 81–108.

Basić, Ivan, *Poleogeneza Splita na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013.

Basić, Ivan, »Sjeverna i srednja Dalmacija u ranome srednjem vijeku.«, u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus. [Povijest Hrvata, I]. Zagreb: Matica hrvatska, 2015: 427–462.

Basić, Ivan, »*Spalatensia Porphyrogenitiana* (II). Notes on the poleogenesis and urban development of early medieval Split.«, u: *Towns and cities of the Croatian Middle Ages. Image of the Town in the Narrative Sources: Reality and/or Fiction?*, ur. Irena Benyovsky Latin, Zrinka Pešorda Vardić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest-Croatian Institute of History, 2017: 61–114.

Basić, Ivan, »Medievistika Željka Rapanića.«, u: Željko Rapanić, *Studije o ranom srednjovjekovlju*, prir. Ivan Basić. Split: Književni krug, 2022: 5–49.

Biddle, Martin, »Towns.«, u: *The archaeology of Anglo-Saxon England*, ur. David M. Wilson. London: Methuen, 1976: 99–150.

Borri, Francesco, »La Dalmazia altomedievale tra discontinuità e racconto storico (VII-VIII sec.).« *Studi Veneziani* 58 (2009): 15–51.

Bowden, William, *Epirus Vetus: the Archaeology of a Late Antique Province*. London: Duckworth, 2003.

Brandes, Wolfram, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*. [Berliner Byzantinische Arbeiten, 56]. Berlin: Akademie-Verlag, 1989.

Brandes, Wolfram, »Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries–different sources, different histories.«, u: *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Bryan Ward-Perkins. Leiden – Boston – Köln: Brill, 1999: 25–57.

Brandes, Wolfram, Haldon, John, »Towns, Tax and Transformation: State, Cities and their Hinterlands in the East Roman World, c. 500-800.«, u: *Towns and their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Nancy Gauthier, Neil Christie. Leiden – Boston – Köln: Brill, 2000: 141–172.

Brogiolo, Gian-Pietro, »Ideas of the Town in Italy during the Transition from Antiquity to the Middle Ages.«, u: *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Bryan Ward-Perkins. Leiden – Boston – Köln: Brill, 1999: 99–126.

Brubaker, Leslie, Haldon, John, *Byzantium in the Iconoclast era (ca. 680-850): The Sources*. Aldershot: Ashgate, 2001.

Budak, Neven, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.* [Povijest hrvatskih zemalja u srednjem vijeku, 1]. Zagreb: Leykam, 2018.

Cambi, Nenad, »Kontinuitet ili diskontinuitet: kasna antika – rani srednji vijek.« *Historijski zbornik* 52 (1999): 107–116.

Cantino Wataghin, Gisella, »La città tardoantica: il caso di Aquileia.« *Antichità Altoadriatiche* 59 (2004): 101–119.

Chevalier, Pascale, *Ecclesiae Dalmatiae. L'architecture paleochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe S.) en dehors de la capitale, Salona, 1-2.* Rome – Split: Musée archéologique de Split, École française de Rome, 1995.-1996.

Chevalier, Pascale, Mardešić, Jagoda, »La ville de Salone dans l'Antiquité tardive : déprise spatiale, mutations et renouveau de la parure monumentale.« *Hortus Artium Medievalium* 12 (2006): 55–68.

Chevalier, Pascale, Mardešić, Jagoda, »Le groupe épiscopal de Salone aux VIe-VIIe siècles: urbanisme et vie quotidienne.« *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age* 120/2 (2008): 227–238.

Chevalier, Pascale, Mardešić, Jagoda, Čaušević-Bully, Morana, »Le reflet de la puissance de l'évêque sur le faciès urbain de Salone du IVe au VIe siècle – le cas du pseudo-oratoire A.«, u: *Acta XV Congressus internationalis archaeologiae christianae: Toleti, 8-12. 9. 2008: episcopus, civitas, territorium*, ur. Olof Brandt, Silvia Cresci, Jorge López Quiroga, Carmelo Pappalardo. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia cristiana, 2013: 1141–1152.

Christie, Neil, *From Constantine to Charlemagne: An Archaeology of Italy, AD 300–800.* Aldershot: Ashgate, 2006.

Cracco Ruggini, Lellia, »Prêtre et fonctionnaire: l'essor d'un modèle épiscopal aux IVe-Ve siècles.« *Antiquité Tardive* 7 (1999): 175–186.

Darrouzès, Jean, »Listes épiscopales du concile de Nicée (787).« *Revue des études byzantines* 33 (1975): 5–76.

Dukić, Josip, »Salonitanske molitve u kamenu.«, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14.-15. svibnja 2004.*, ur. Josip Dukić, Slavko Kovačić, Ema Višić-Ljubić. Split: Crkva u svijetu, Splitsko-makarska nadbiskupija, 2008: 239–260.

Dukić, Josip, »Klerici u Saloni.« *Tusculum* 4 (2011): 123–136.

Dunn, Archibald W., »The transition from *polis* to *kastron* in the Balkans (III-VII cc.): general and regional perspectives.« *Byzantine and Modern Greek Studies* 18 (1994): 60–80.

Dunn, Archibald W., »Heraclius' 'Reconstruction of Cities' and their Sixth-Century Balkan Antecedents.«, u: *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Split-Poreč, 25. 9.-1. 10. 1994*, vol. II, ur. Nenad Cambi, Emilio Marin. Città del Vaticano – Split: Pontificio Istituto di archeologia cristiana, Arheološki muzej, 1998: 795–806.

Duval, Noël, Marin, Emilio, Metzger, Catherine, *Salona III. Manastirine. Établissement préromain, nécropole et basilique paléochrétienne à Salone*. Rome – Split: École française de Rome, Musée archéologique de Split, 2000.

Džino, Danijel, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*. Leiden – Boston: Brill, 2010.

Džino, Danijel, »Local knowledge and wider contexts: stories of the arrival of the Croats in *De Administrando Imperio* in the past and present.«, u: *Byzantium, its neighbours and its cultures*, ur. Danijel Džino, Ken Parry. [Byzantina Australiensia, 20]. Brisbane: Australian Association for Byzantine Studies, 2014: 89–104.

Džino, Danijel, »The secret life of Salona in the 7th and 8th century.«, u: *Aspice hunc opus mirum: Zbornik povodom sedamdesetog rođendana Nikole Jakšića / Festschrift on the occasion of Nikola Jakšić's 70th birthday*, ur. Ivan Josipović, Miljenko Jurković. Zadar – Zagreb – Motovun: International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, University of Zadar, 2020: 157–164.

Džino, Danijel, *From Justinian to Branimir. The making of the Middle Ages in Dalmatia*. London – New York: Routledge, 2021.

Džino, Danijel, »The Mission of Abbot Martin in Dalmatia and Istria 641 or 642: A New Interpretation.«, u: *Dissidence and Persecution in Byzantium: From Constantine to Michael Psellos*, ur. Danijel Džino, Ryan W. Strickler. [Byzantina Australiensia, 26]. Leiden – Boston: Brill, 2021: 70–91.

Ennen, Edith, *Storia della città medievale*. Bari: Laterza, 1975.

Foss, Clive, »Late Antique and Byzantine Ankara.« *Dumbarton Oaks Papers* 31 (1977): 27–87.

Foss, Clive, »Syria in Transition, A.D. 550-750: An Archaeological Approach.« *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997): 189–269.

Foss, Clive, »Life in City and Country.«, u: *The Oxford History of Byzantium*, ur. Cyril Mango. Oxford: Oxford University Press, 2002: 71–95.

Gelichi, Sauro, »Flourishing places in North-Eastern Italy: towns and *emporia* between late antiquity and the Carolingian age.«, u: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, vol. 1: The Heirs of the Roman West*, ur. Joachim Henning. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2007: 77–104.

Gelichi, Sauro, »L'archeologia nella laguna veneziana e la nascita di una nuova città.« *Reti Medievali Rivista* 9/2 (2010): 1–31.

Gračanin, Hrvoje, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb: Plejada, 2011.

Gračanin, Hrvoje, Škrkulja, Jana, »Refashioning of historical reality: three stories by Constantine VII Porphyrogenitus and the early medieval history of Croatia.«, u: *Samuel's state and Byzantium. History, legend, tradition, heritage*, ur. Mitko B. Panov. Skopje: Euro-Balkan University, 2015: 24–34.

Haldon, John F., *Byzantium in the Seventh Century: Transformation of a Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Haldon, John F., »The idea of the town in the Byzantine Empire.«, u: *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Bryan Ward-Perkins. Leiden – Boston – Köln: Brill, 1999: 1–24.

Ivanišević, Dora, *Epitaphic Culture and Social History in Late Antique Salona (ca. 250–600 C.E.)*. Doktorska disertacija, Medieval Studies Department, Central European University, Budapest, 2016.

Ivanišević, Vujadin, »Late Antique cities and their environment in Northern Illyricum.«, u: *Hinter den Mauern und dem offenen Land: Leben im Byzantinischen Reich*, ur. Falko Daim, Jörg Drauschke. [Byzanz zwischen Orient und Okzident, 3]. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2016: 89–99.

Jones, Arnold H. M., *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey*. Vol. I–III. Oxford: Blackwell, 1964.

Katičić, Radoslav, *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.

Katić, Miroslav, »Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu.« *Opuscula archaeologica* 27 (2003): 523–528.

Kazhdan, Alexander P., »Византийские города в VII–XI вв.« *Советская археология* 21 (1954): 164–188.

Kazhdan, Alexander P., »Polis and kastron in Theophanes and in some other historical texts.«, u: *Eupsychia. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, vol. II. Paris: Publications de la Sorbonne, 1998: 345–360.

Кунчер, Драгана, »Портрет далматинског епископа крајем 6. века.« *Историјски часопис* 60 (2011): 13–24.

La Rocca, Cristina, »Città scomparse in area veneta nell'alto medioevo: dati archeologici, fonti scritte e memoria storiografica.«, u: *L'Adriatico dalla tarda antichità all'età carolingia. Atti del convegno di studio Brescia 11-13 ottobre 2001*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Paolo Delogu. Roma: All'Insegna del Giglio, 2005: 287–307.

Lavan, Luke, »The Late Antique City: A Bibliographical Essay.«, u: *Recent Research on the Late Antique Countryside*, ur. William Bowden, Luke Lavan, Carlos Machado. [Late Antique Archaeology, 2]. Leiden – Boston: Brill, 2004: 9–26.

Lavan, Luke, »What killed the ancient city? Chronology, causation, and traces of continuity.« *Journal of Roman Archaeology* 22 (2009): 803–812.

Liebeschuetz, Wolfgang, »The End of the Ancient City.«, u: *The City in Late Antiquity*, ur. John Rich. London – New York: Routledge, 1996: 1–49.

Liebeschuetz, Wolfgang, *Decline and Fall of the Roman City*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Liebeschuetz, Wolfgang, »Late Antiquity and the Concept of Decline.« *Nottingham Medieval Studies* 45 (2001): 1–11.

Maraković, Nikolina, Turković, Tin, »Social Change and the Idea of Urbanity Between Late Antiquity and Early Middle Ages.« *Hortus Artium Medievalium* 12 (2006): 91–99.

Marin, Emilio, »Sjeverno svetište na Marusincu u Saloni. Rezultati revizijskih istraživanja tzv. bazilike diskoperte na Marusincu u Saloni, epigrafička i hagiografska baština.«, u: *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011.*, ur. Joško Belamarić, Bratislav Lučin, Marko Trogrlić, Josip Vrandečić. Split: Književni krug, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 2014: 231–253.

Martindale, John R. *The Prosopography of the Later Roman Empire, vol. III (A.D. 527–641)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Matijević-Sokol, Mirjana, »Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene.« *Tusculum* 10/2 (2017): 77–92.

Migotti, Branka, »Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije.« *Opuscula archaeologica* 16 (1992): 225–249.

Mirković, Miroslava, »Kontinuität und Diskontinuität bei der Entwicklung der Stadt Sirmium.«, u: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, ur. Orsolya Heinrich-Tamáska. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf, 2011: 87–96.

Mumford, Lewis, *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*. Zagreb: Naprijed, 1968.

Ostrogorski, Georgije, »Byzantine Cities in the Early Middle Ages.« *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959): 45–66.

Poulter, Andrew G. »The Transition to Late Antiquity.« *Proceedings of the British Academy* 141 (2007): 1–50.

Rapanić, Željko, *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos, 1987.

Rapanić, Željko, »Marginalia o 'postanku' Dubrovnika.«, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području. Znanstveni skup Dubrovnik, 1-4. X. 1984.*, ur. Željko Rapanić. [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 12]. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 1988: 39–50.

Rapanić, Željko, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*. Split: Književni krug, 2007.

Rapanić, Željko, »Propast Salone.« *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 43 (2016): 91–135.

Rapanić, Željko, *Dalmatinski grad i zaleđe u ranom srednjem vijeku*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2017.

Rapanić, Željko *Studije o ranom srednjovjekovlju*, prir. Ivan Basić. Split: Književni krug, 2022.

Saradi, Helen G., *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*. Athens: Society of Messenian Archaeological Studies, 2006.

Snively, Carolyn S., »The Fates of Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views.«, u: *Niš and Byzantium. Seventh Symposium, Niš, 3-5 June 2008, The Collection of Scientific Works VII*, ur. Miša Rakocija. Niš: Grad Niš; Univerzitet u Nišu; Niški kulturni centar, 2009: 37–44.

Spieser, Jean-Michel, »La ville en Grèce du IIIe au VIIe siècle.«, u: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982)*. Rome: École française de Rome, 1984: 315–340.

Spieser, Jean-Michel, »The City in Late Antiquity: A Re-Evaluation.«, u: Jean-Michel Spieser, *Urban and Religious Spaces in Late Antiquity and Early Byzantium*. Aldershot: Ashgate, 2001: 1–14.

Ward-Perkins, Bryan, »The Cities.«, u: *The Cambridge Ancient History, vol. XIII. The Late Empire, A.D. 337-425*, ur. Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge: Cambridge University Press, 1998: 371–410.

Whittow, Mark, »Ruling the Late Roman and Early Byzantine City: A Continuous History.« *Past & Present* 129 (1990): 3–29.

Whittow, Mark, »Decline and Fall? Studying Long-term Change in the East.«, u: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, ur. Luke Lavan, William Bowden. [Late Antique Archaeology, 1]. Leiden – Boston: Brill, 2003: 404–423.

Whittow, Mark, »The Middle Byzantine economy (600-1204).«, u: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ur. Jonathan Shepard. Cambridge: Cambridge University Press, 2008: 465–492.

Wickham, Chris, »Studying Long-term Change in the West, A.D. 400-800.«, u: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, ur. Luke Lavan, William Bowden. [Late Antique Archaeology, 1]. Leiden – Boston: Brill, 2003: 385–403.

Wickham, Chris, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Zanini, Enrico, »The Urban Ideal and Urban Planning in Byzantine New Cities of the Sixth Century AD.«, u: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, ur. Luke Lavan, William Bowden. [Late Antique Archaeology, 1]. Leiden – Boston: Brill, 2003: 196–223.

Zanini, Enrico, »Coming to the End: Early Byzantine Cities after the mid-6th Century.«, u: *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August, 2016. Plenary papers*, ur. Smilja Marjanović-Dušanić. Belgrade: The Serbian National Committee of AIEB, 2016: 127–143.

Zavagno, Luca, *The Byzantine City (5th-9th centuries): De-constructing and re-constructing the urban environment between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, doktorska disertacija, University of Birmingham, 2007.

Zavagno, Luca, »La città bizantina tra il V e il IX secolo: le prospettive storiografiche.« *Reti Medievali Rivista* 9 (2008): 1–28.

Summary

Comparative models of urban degradation of post-Roman town in recent scholarship

The text studies the shortcomings in written and material sources previously used in attempts to reconstruct the end of the city of Salona, the metropolis of the Roman province of Dalmatia. The author focuses on the deficiencies and challenges in attempting to reconstruct the final stage of that city. The following provides an overview of comparative models of the same process in closer regions (Epirus Vetus, lower Danube region, southern Macedonia, southern Thrace, northern Italy) and more distant areas (Asia Minor and the Middle East). Through these studies, an attempt is made to comprehend the diversity in the development of similar cities across different geographical areas by comparing them with the city of Salona. This research is contextualized within the main trends of historiographical production that emerged from the mid-20th century to the first quarter of the 21st century. To that end, various authors are invoked: William Bowden, Wolfram Brandes, Gian-Pietro Brogiolo, Neil Christie, Lellia Cracco Ruggini, Archibald W. Dunn, Clive Foss, Sauro Gelichi, John F. Haldon, Arnold H. M. Jones, Alexander P. Kazhdan, Luke Lavan, Wolfgang Liebeschuetz, George Ostrogorsky, Andrew G. Poulter, Bryan Ward-Perkins, Mark Whittow, Chris Wickham, Enrico Zanini, Luca Zavagno. The analysis of their respective different historiographical approaches and theories demonstrates possible solutions pertaining to the better understanding and interpretation of the late Late Roman history of Salona and similar cities. Such an approach enables a finer grasp of the weak points in sources concerning the reconstruction of Salona's history and how other similar cities have been observed and studied within the broader context of Late Antique studies.